

valóság

A TARTALOMBÓL

László Richárd:
Posztkommunista társadalom
és kollektív emlékezet

Surányi Dezső:
A görög hitvilág növényei

Vereczkei Lajos:
A tudat

Szabó János:
A fegyveres erők arculatváltozása
a volt VSZ-országokban

Takács Péter:
Az ígéret földje

Járai Judit:
Gyilkos mezők

Szigetvári Tamás:
Az iszlám fundamentalizmus
Algériában

99

2

Az ígéret földje

„Annak, hogy tud-e valaki, a tanítási tudás a jele.”

Arisztotelész

(*Rossz közérzet a jogelmélet világában*) Talán kevesen vették észre, de a jogelmélet és a jogbölcsélet immár fél évtizede csendesen virágzik Magyarországon. Az elmúlt öt évben kilenc par excellence jogelméleti monográfia jelent meg,¹ nyolc, részben vagy egészében jogelméleti kérdéseket bemutató gyűjteményes kötet látott napvilágot,² nyolc olyan kiadvány került a könyvesboltokba, amely a magyar jogbölcsélet 1945 előtti hagyományait ápolja,³ és számos olyan szakjogi vagy általános társadalomtudományi munka született,⁴ amely egyebek mellett jogbölcséleti kérdéseket is tárgyal. Bárhogyné minősítsük is tartalmilag e műveket, vitathatatlannak látszik, hogy a hazai jogbölcsélet szempontjából kivételes korszak a mostani.

Különös ellentétje ennek, ahogyan e szakterület művelői, egyetemi oktatói és talán a kívülállók is látják a helyzetet. Tulajdonképpen senki sem gondolja, hogy e „csendes virágzás” egyben virágkor is volna, vagy valamiféle aranykor köszöntött ránk. Sőt, az egyéni teljesítményeket kísérő sikerek ellenére sokan inkább rossz közérzettel élik meg e korszakot, s távolságtartóan szemlélik az eredményeket. Ennek minden bizonnyal több oka van, amelyeket itt nem tudok számba venni. Egy tényezőre azonban utalok, amely szerintem fontos vagy legalábbis jelzésértékű lehet.

A jogbölcsélet oktatói – ellentétben más jogtudományi területekkel – mindmáig nem alkottak olyan (esetleg többszerzős) sztenderd egyetemi tankönyvet, amely az oktatási igények kielégítésén túl összegezné az eddigi eredményeket, s mintegy reprezentatív módon felmutatná a szakma teljesítményét. Ez azért is különös, mert az elmúlt hat év folyamán a szakkönyveken kívül e területen több mint tíz egyetemi jegyzet, tankönyv és szöveggyűjtemény jelent meg.⁵ Ezek közül hármat mutatok be,⁶ rövid összegző megállapítással.

(*Európai utas – rázós utakon*) A jogbölcséleti tankönyvek felépítésének két fő típusa van. Az egyikben a szerző a hagyományos tematikai egységek (jogalkotás, jogalkalmazás, emberi jogok stb.) alapján összegzi az átadni kívánt ismereteket. A másikban a tankönyv szerkezeti felépítését a szerzőnek a jogról, illetőleg annak jellegéről alkotott tételei szabják meg, amelyek így mintegy újjászervezik a közölni kívánt ismereteket. Samu Mihály és Szilágyi Péter *Jogbölcsélete az előbbi*, Pokol Béla *A jog szerkezete* című munkája az utóbbi utat követi.

E két lehetőség jellemző, ám nem kizárólagos. Varga Csaba *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* című munkájában egy harmadik megoldást választott. Egyetlen kérdést emel ki a jogbölcsélet gazdag tematikájából, annak kapcsán mutatja be a hagyományos kérdésekre adott válaszokat, s fejti ki saját nézeteit. Ezt az alapkérdést körbejárva – a felvetődő problémákat mintegy koncentrikus körökként bővítve – villantja fel a legfontosabb jogelméleti kérdéseket. E didaktikailag szokatlan megoldás ígéretes lehetőségeket sejtet, hiszen úgy kívánja bemutatni a jogelméletet, mint

cseppben a tengert. Azt állítja, hogy aki az alapul választott kérdést megismeri, az képet alkothat magának az egészről is.

A könyv középpontjában álló gondolat az, hogy a jogi gondolkodás az általános emberi gondolkodással függ össze, s az utóbbi gazdagsága és sokfélesége jelenik meg az előbbiben is. A jogi okfejtés az általános emberi gondolkodásmódok gazdag tárházából meríti módszereit, stílusát, sőt gyakran még megoldásait is: „Mindennel [minden olyan gondolkodásmóddal], amivel csak az ember évezredek során megpróbálkozott, találkozhatunk a jogban is” (175. l.). Mi több, a jogi gondolkodás sajátosságai – olvashatjuk – már-már elveszik e gazdag panoptikumban, hisz bármilyen fogalmi művelet lehet a jogi gondolkodás tárgya (176. l.). Ez azért van így, mert jogi világgépünket ugyanazok a tényezők formálják, mint a világról való gondolkodásunkat.

Varga Csaba ezt az alapgondolatot fejti ki, járja körül és szemlélteti több metszetben, több absztrakciós síkon. Az alapeszme részletes kibontásának fő irányai közül vegyünk szemügyre hármat, amelyek – mint cseppben a tenger – talán képet adnak a mű egészéről is.

Az egyik – a mű mint tankönyv legsikerültebb fejezete – azt a folyamatot mutatja be, amelynek során az európai kultúrában kialakul és önállósodik a magatartások külső mércével való megmérhetőségének eszméje, s amelynek végpontján az e mértéket megfogalmazó normatív rend zárttá válik. E folyamat a méltányosság görög felfogásával indul, lezárulását pedig a modern kódexgondolat jelenti, amely szerint a törvényhozónak nem csupán össze kell foglalnia, hanem zárt és axiomatikus rendszerben újra is kell tételeznie a jogot. Varga szemléletesen mutatja be, hogy az eredetileg nyitott érvelésből – részben az eljárási korlátok kijelölésével, részben a jogi relevancia gondolatának megszületésével – miként lesz zárt jogi okfejtés. A tökéletességet és befejezettséget sugalló rendszergondolat a jogban olyan ideologikus előfeltevések elfogadásával jár (például a szabályozás elvi teljessége és hézagmentessége, a jogalkotás és a jogalkalmazás eszméinek elválasztása), amelyek csak egy meghatározott jogi kultúrára jellemzők.

Az alapeszme kifejtésének egy másik metszetében – amely a könyv mint szakkönyv legérdekesebb, ám tankönyvi anyagként megformálatlan része – az autonómnak és heteronómnak nevezett cselekvés mögötti gondolkodási stílusokat ismerhetjük meg. A gazdagon példázott, ám szertelenül előadott okfejtés szerint az emberi gondolkodásnak két fő stílusa van. Ezeket egyfelől Cicero, Szent Ágoston és Nietzsche, másfelől Aquinói Szent Tamás, Grotius és Leibniz példázza. Az egyik a személyesség révén hitelesíti eszméit, a másik szigorú logikai következtetéssel kívánja igazolni őket. Amíg az előbbinek szerves része a személyes példaadás, addig az utóbbi épp a személyes létet helyezi az általa létrehozott rendszeren kívülre. Az előbbi dogmákba foglalhatatlan, az utóbbi dogmákba foglalható ismeretekhez jut el. Az autonóm modell mögötti gondolkodási mód a tradícióra épít, s boldogan elmerül a hagyományban, a heteronóm ezzel szemben az ésszerűség birodalmát akarja meghódítani. Az előbbi – amely lényegileg meghatározatlan és lezáratlan – nem tanokat fogalmaz meg, hanem életérzést fejez ki, s arra törekszik, hogy elkötelezzen valami mellett. Az utóbbi – amely egy végleges és zárt rendszerben, vagyis a maga választotta előfeltevések alapján kíván érvényes lenni – inkább értelmi igazságokat közöl, amelyek a hi-deg logika jóváhagyására várnak.

A szerző szerint e két gondolkodási stílus tetten érhető a jogban és a jogi gondolkodásban is. Az ez irányú fejtegetéseket végigolvasva az az érzésünk, hogy talán iga-

za van, ám a részletek után kutatva nem tudjuk, hogy hol, miben és miért. Nem teljesen világos ugyanis, hogy melyek azok a jogra és a jogi érvelésre jellemző dualizmusok, amelyek „rímelnék” az autonóm és a heteronóm modell mögötti stílusokra. Gyakorlatilag három választ is kapunk. Helyenként a jog szellemének „megnyilatkozását” jelentő angol precedensanyagot és a kontinentális törvénykönyveket érezzük szembeállítottak (például 35–37. l.), másutt pedig a legalitás és a moralitás kanti kettősségét véljük felfedezni (55–57. l.). Ha így lenne, a szerzőnek explicitté kellene tennie, hogy a kanti értelemben felfogott legalitás–moralitás miként is viszonyul az autonóm–heteronóm fogalompárhoz. Ezzel azonban valószínűleg jelezni kellene azt is, hogy e kifejezéseket valójában a szerző nem a kanti értelemben használja. Ismét máshol – talán lehangsúlyosabban – a keleti és a nyugati társadalmak szabályozási rendje és konfliktusfeloldási módszerei példázzák a két általános gondolkodási stílust (55–65. l.). Az autonóm modell eszerint a kínai és japán jogi kultúrában játszik meghatározó szerepet. De ha így van, akkor miért az Újszövetség, Cicero, Szent Ágoston, a Talmud, Dosztojevszkij és Nietzsche példázza? Ha pedig arról volna szó, hogy e gondolkodási mód az európai jogi kultúrában is megvolt, de elveszett, akkor ennek oka és folyamata további kifejtésre vár.

Az alapeszme kibontásának harmadik iránya – a könyv legsikerületlenebb fejezete – a „történelemfilozófia tudományelméleti problémáit” veszi számba. A szerző azt kívánja bizonyítani, hogy vannak olyan axiomatikus rendszerek, amelyek nem összegeznek, hanem megmerevítik és gúzsba kötik a gondolkodást (86. l.). Ilyenek például a történelemfilozófiák és a fejlődésemleletek. E rövid fejezetben a jogról kevés szó esik: miközben megtudjuk, hogy a történelemnek nincs célja, lényege, s nincsenek egyetemesen érvényes szakaszai, tulajdonképpen politikai fejtegetéseket olvashatunk. Ez nem véletlen, hiszen a történelemfilozófiának – mint gondolkodási módnak – nincs közvetlen jogi relevanciája. Az esetleg szóba hozható kérdések (például a jog mint eszköz problémája) inkább az utópizmusához és a politikai racionalizmusához kötődnek. A jogi gondolkodás kérdéseinek bemutatása helyett talán ezért olvashatunk e fejezetben Descartes-ról, Sztálinról és a kommunista politikusok életpályájáról szóló elemzéseket. Helyesebb lenne e fejezet anyagát „a történelemfilozófia politikai következményei” címmel tárgyalni – már ha valaki úgy véli, persze, hogy e témának helye van egy jogelméleti műben.

E ponton térnék ki Varga Csaba könyvének politikai-ideológiai jellegű megállapításaira. Miként az embereknek, a könyveknek is lehetnek elidegenítő effektusai. E mű esetében számomra ilyen a politikai vélemények megfogalmazásának módja és hangneme. Nem az irányuk vagy a tartalmuk zavaró (bár azt sem osztom teljesen), hiszen az a kifejtett tanokkal lényegileg összhangban áll. E könyv sok politikai jellegű megállapítása azonban először is egyértelműen kontextusidegen, azaz nem áll szerves összefüggésben az épp kifejtett gondolatokkal (például 64. és 136. l.). Ennek hatását valószínűleg felerősíti e tételek – vagy inkább jelzők mögé rejtett állítások – viszonylagos gyakorisága és szórtsága. A névmutató szerint a szerző legtöbbször Karl Marxra, Lukács Györgyre és Jézus Krisztusra hivatkozik (16, 13, illetve 12 oldalon) – Kelsen és Kant vagy Wittgenstein és Hart csak utánuk következik (10, 6, 5 és 4 alkalommal). Másodszor: e vélemények megfogalmazásakor mintha elveszne az az emberi hangvétel, amely a mű egészének megszövegezésére határozottan jellemző. Néha olyan érzésünk van, mintha e kis könyvben két szellem lakozna. Az egyik – amely az egyetemes gondolkodás nagy alakjai mellett Petrarca és Petőfire is hivatkozik – határozottan európai, nagyvonalú és megértő hangon beszél. A másik –

amely Sztálin és Szabó Imre gondolatait mutatja be – ellentmondást nem tűrő és le-
számoló. Sok esetben ilyennek érzem a Lukács Györgyre való hivatkozásokat, akinek
gondolataival Varga Csaba – jogelméleti jellegű tankönyvről lévén szó – szerintem
túl sokat foglalkozik. S végül: a politikai és ideológiai értékű megállapítások gyakran
megtörlik az adott fejtegetésekre jellemző absztrakciós szintet (például 89. és 124. l.).
A különböző gondolati síkok – vagyis a tudományosság és az ideológiakritika – kö-
zötti gyakori átmenetek váratlanok, asszociatívak és szerintem feleslegesek. Hiszen
ha a szerző (egyébként helyesen) megállapítja, hogy bizonyos ismeretelméleti kérdé-
sekben a századfordulón „politikuskok próbáltak tudósokkal szemben ringbe szálla-
ni” (94. l.), akkor elvárható, hogy ő maga ne kövessen el ellenkező előjellel hasonló
hibát. Sok esetben azonban azt látjuk, hogy tudományos igazságokkal kíván hatásta-
lanítani egyes – javarészt évtizedekkel ezelőtt megfogalmazott marxista – ideológiai
tételeket. Ennek azonban manapság csak anakronisztikus hatása lehet.

A három bemutatott érvelés pusztán töredéke a gazdag anyagnak. Varga Csaba
könyvéből nemzetközi mércével mérve is korszerű ismeretekre tehet szert az olvasó
számos más kérdésben is, például a nyelvelméletek, az ismeretelmélet és az intéz-
ményelmélet terén. A könyv szerzője olyan utazóként lép elénk, aki útítárásként kí-
vánja végigvezetni olvasóit az európai gondolkodási kultúra általa bejárt útjain. Is-
meretlen tájak felé kalauzolja őket – ámbar az utazás nincs a legjobban megtervez-
ve, s a választott út néhol hepehupás. Félő tehát, hogy az élmény végül elmarad. Az
olvasók többsége ugyanis ez esetben elsőséves (szakjogi ismeretekkel még nem ren-
delkező) egyetemi hallgató. Az *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* című
munka – bár nagy számban közöl önálló kutatási eredményeket – elsősorban oktató-
si anyagként íródott, ezért didaktikai szempontok alapján is vizsgálható.

A tankönyvekkel szemben támasztható követelmények – vagyis megítélésük szem-
pontjai – többnyire azzal függenek össze, hogy milyen elképzeléseket vallunk a fel-
sőoktatás funkciójáról, a jogásképzés jellegéről és az ismeretek közlésének módsze-
reiről. Akárhogy foglalkozunk is állást azonban e kérdésekben, afféle tesztként valószí-
nűleg mindannyian elfogadjuk, hogy egy tankönyv legyen korszerű, szemléletformá-
ló, érthető, áttekinthető, megtanulható és számon kérhető.

A korszerűséget illetően Varga Csaba könyve e képzeletbeli teszten magas pont-
számot kapna. Az érthetőséget és az áttekinthetőséget illetően ez kevésbé valószínű.
A választott és ígéretes tematikai felépítés – vagy ahogy neveztem: a cseppben a ten-
ger módszer – a szokásosnál is nagyobb körültekintést kíván, például a belső arányok
határozott kijelölése során. Ezeket az arányokat azonban két kivétellel (2.1 és 6. fe-
jezet) nem a legjobban választotta meg a szerző. Az ismeretelméleti kérdések pél-
dául – Kant ezzel kapcsolatos elméletének bemutatása esetén (amelynek hiánya tar-
talmilag az egész könyve rányomja bélyegét) – jóval szerényebb terjedelmet is kap-
hatnának. A fejezetek és alfejezetek nem mindig illeszkednek szervesen egymáshoz.
A kifejtés menetét több helyütt megzavarják a – szóbeli előadásokban megengedhe-
tő – kitekintések és elkalandozások, valamint a leírt szövegben már feleslegessé vált
(olykor kissé mesterkéltséggel és túl részletes) példák. Az ezáltal okozott megértési nehé-
zségeket az írott szöveg gondos megformáltsága, a sajátos kiemelési technikák és az
igényes tárgymutató némileg orvosolja, de megoldani nem tudja. Mindezt a szerző
valószínűleg maga is érzi. Hiszen mi másért, ha nem ennek korrigálása végett dön-
tött úgy, hogy a könyvet kísérő, annak anyagát kibővítő és szemléltető szöveggyűjte-
ményben⁷ a tizenhárom írás közül hét esetben saját régebbi munkáját közli? Valószí-
nűleg azért, mert ezek közül néhány (például a *Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdé-*

se vagy az *Autopoiesis és a jog bírói újratermelése*) tananyagszerűbb, mint a szemléltetni kívánt fejezet.

A szemléletformálást illetően viszont újra a szerző javára billen a mérleg nyelve. Messzemenően helyeselni való ugyanis, ha a joghallgatók már a szakjogi – és valamilyen mértékben szükségképpen pozitivistá szemléletű – képzés megkezdése előtt olyan ismeretekre tehetnek szert, amelyeknek birtokában a jog egészére is figyelő szakemberekké válhatnak. Ebből a szempontból *A jogi gondolkodás paradigmái* című fejezet telitalálat, didaktikai értelemben is. A pozitívizmus által sugallt képpel szemben Varga – többek között – azt hangsúlyozza, hogy a jog nem kapcsolható kizárólagosan az előzetesen tételezett törvényhez, amelynek nem fogalmi előfeltétele, hanem csak véletlenszerű kísérője, hogy esetleg majd alkalmazza is (169. l.). Az általa festett képben a jog folyamatszerű, többelemű és aktusszerű. Folyamatszerű, mert szöveg és gyakorlat találkozása, vagyis „valamely adott szövegszerű foglalatnak egy erre hivatkozó gyakorlat során és által történő mindenkor aktualizálásainak a sorozata” (170. l.). Többelemű, mert keletkezésében a szokásra, az alkotó és az alkalmazó aktusra vezethető vissza, létében pedig szabály, hatósági döntés és tényleges gyakorlat (173. l.). Az egyes elemek viszonyát a társadalom története és kultúrájának alakulása határozza meg.

Ezen elemek köréből a jogi gondolkodás – környezete, a jogi kultúra közvetítésével – éppúgy kiemel és előnyben részesít némelyeket, ahogy (az 1–5. fejezetben látható módon) az általános emberi érvelések gazdag eszköztársa esetében teszi. A kiemelt elemeket és eszközöket az egyes jogrendszerek a hivatásszerű gyakorlat alapjává teszik, s jogi ideológiává formálják. A jogról azért alkotunk oly gyakran leegyszerűsítő képet, mert indokolatlanul általánosítjuk azt, amit csupán egy meghatározott jogi rend, illetőleg kultúra fogadtat el. Aki jogi tanulmányokat folytat, jó, ha már az elején tudja, hogy pusztán praktikus okokból a gondolkodás mely lehetőségeitől fogják vagy akarják megfosztani. Így ugyanis talán védekezhet ellene.

Ezért hasznos az, ha e szemléletmód lehetőségével a joghallgatók még akkor is megismerkednek, ha az alátámasztására és kifejtésére közölt ismeretek nehezen tanulhatók meg. A tanulhatóság szempontja egyébként sem perdöntő, hiszen a joghallgatókról némi malíciával azt szokták mondani, hogy e tekintetben – rövid távon, például egy vizsga erejéig – csodákra is képesek. A recenzens mindazonáltal szerencsésnek tartja magát, hogy már megszerezte diplomáját. E könyvet ugyanis csak nehezen tudná – a szó jogi egyetemeken megszokott értelmében – „megtanulni”. De ha Varga Csaba mai hallgatói nehezebb helyzetben vannak is nála, azért e szempont csupán egy a sok közül. A recenzens szerencséje ugyanis egyben szerencsétlensége is: diplomáját – születése időbeli esetlegessége okán – olyan korban szerezte, amikor a jogról nem ilyen vagy ezzel egyenértékű másik jogszemlélet jegyében tartottak előadásokat és írtak tankönyveket. Szemléletformálásért ezért annak idején máshová kellett fordulnia.

(*Jogbölcselet – zacskóban*) Pusztán az egyetemek száналmas anyagi viszonyait tükröző esetlegesség az, ahogyan Samu Mihály és Szilágyi Péter *Jogbölcselet* című jegyzete megjelent. Sokszorosított lapokból áll, amelyeket használóik dossziészerűen összefűzhetnek. Hogy addig se essen szét, amíg eljut olvasóihoz, lezárt nejlonfóliában árulják. Ezt az esetleges – a tárgyhoz méltatlan, az árához viszonyítva pedig igazolhatatlan – külső megjelenést szimbolikussá teszi, hogy olyan művet vesz kezébe az

olvasó, amely három, egymáshoz tartalmilag alig kapcsolódó részből áll. Szinte úgy érezzük, hogy – akárcsak az összefüzetlen lapokat – e részeket is csupán a nejlonzacskó tartja össze.

Formailag a „könyv” két fő egységre tagolódik. Az első a jog- és állambölcseleti gondolkodás történetét mutatja be, a második a jogelmélet-jogbölcselet hagyományos témaköreit járja körül. Az utóbbin belül azonban néhány fejezet szakmai színvonalával határozottan elkülönül a többitől. A könyvnek egyébként van még egy negyedik, meg nem írt része: a VI–VIII. fejezet anyagát ugyanis – a 124. oldalon olvasható megjegyzés szerint – „a hallgatók külön füzetben a IX. félév elején kapják meg”. Az óvatosan előrelátó 1996-os megjegyzés nem utal arra, hogy az ígért melléklet évfolyamra vonatkozik.

Az elmélettörténeti fejezetek a korai magas kultúrák korszakától kezdve az ókori és a középkori filozófián át a reformációig tárják eléink az államra és a jogra vonatkozó elméleteket. E rész szerzője, Szilágyi Péter rendszerezetten és részletesen bemutatja mindazt, ami százhuszonnégy oldalon bemutatható. Az imponálóan gazdag anyagú, kellő tankönyvírói fegyelemről tanúskodó szövegben a szerző szükség esetén kitér azokra a filozófiatörténeti alapokra is, amelyeknek ismerete nélkül a jog- és állambölcseleti kérdések valószínűleg nem érthetők. Számos olyan kérdéssel is foglalkozik, amelyeket a jogelmélet oktatói régebben meglehetősen elhanyagoltak; például Szókratész kapcsán a jog iránti engedelmesség problémáival, Szent Agoston elméletének bemutatásakor pedig bizonyos teológiai tételek jogbölcseleti következményeivel. Még ennél is fontosabb, hogy Szilágyi sok helyütt ismerteti és elemzi az egyes jogelméletek etikai alapjait, és szerves egységben mutatja be az államra, a jogra és az erkölcsre vonatkozó tanokat. Bár a szerző elsősorban ismeretek közvetítésére vállalkozik, munkájának néhány részlete (például Luther és Kálvin elméletének jellemzése) önálló kutatási eredményként is számottevő.

A történeti anyag bemutatása didaktikailag arra épül, hogy az államelméletnek és a jogbölcseletnek a múltban felhalmozott ismeretei a XIX. század elejéig (érdemben Hegel elméletéig) együtt tárgyalhatók. Ennek a megoldásnak kétségtelenül számos előnye van, és Szilágyi ki is aknázza az ebben rejlő lehetőségeket. Az egyetemi hallgatók így egyszerre és egységben ismerhetik meg, hogy miként vélekedett Arisztotelész a politikáról, az igazságosságról és a jogról, vagy hogy miként függött össze az engedelmesség, az ellenállási tan és a jog Luther elméletében. Az állam és a jog kérdéseinek elemzése sok klasszikus szerző esetében valóban nem különíthető el. E módszer mindazonáltal elkerülhetetlenül belső aránytalanságokra vezet. A klasszikusnak tekintett gondolkodók nagy része ugyanis a közhatalomról jóval részletesebb – a jogi pozitivizmus korában is maradandónak tekintett – elméletet alkotott. Így az a különös paradoxon áll elő, hogy a *Jogbölcselet* című jegyzetben az elmélettörténeti anyag hozzávetőleg háromnegyed része az állambölcselet történetét mutatja be. Mindazonáltal ez nem a szerző hibája, hanem a tematikai-didaktikai koncepció mai kivitelezhetőségét kérdőjelezi meg. A jog- és az államelméleti fejtegetések között ugyanis csak akkor lehetne „kellő arányt” teremteni, ha elemzés tárgyává válhatna például a római jogászok „mögöttes jogelmélete”, ha helyet lehetne szorítani Isidorus és Gratianus tanainak, ha részletesen be lehetne mutatni a dekretisták és legisták vitáját, vagy ha ki lehetne térni „a jog tiszteletre méltó bölcseinek” tekintett angol szerzőkre. Egy ilyen kérdéseket is tárgyaló tankönyvnek azonban a jogbölcselet terén jelenleg nincs hazai (és bizonyos értelemben nemzetközi) szakirodalmi hátte-

re, így ezeknek az ismertetése mai viszonyaink között természetesen nem várható el senkitől.

A kényszerű aránytalanságnál nagyobb probléma, hogy az elmélettörténeti fejezetek tartalmilag nem készítik elő a tematikus kifejtést; pontosabban az utóbbiak nem az előbbiekre épülnek. Néhány eseti utalást nem számítva úgy érezzük, hogy a jegyzet a 125. oldalon újrakezdődik.

A tematikus részek a jogbölcselet hagyományos kérdésköreit járják körül, s a fejezetek három fő csoportba oszthatók. Az egyik a jog általános összefüggései köré szerveződik, a másik fő témakörben a szerzők jellegzetesen a jogi pozitívizmus által tárgyalt kérdéseket mutatnak be, a harmadik fő részben pedig a jogi axiológia olyan témái kapnak helyet, mint a jog és az érték kapcsolata, az emberi jogok, valamint a jogrend és a törvényesség.

Az általános összefüggéseket bemutató fejezetek – amelyeket Samu Mihály írt – a jog szociológiai szemléletén alapulnak. Vagyis a jogot nem normatív, hanem elsősorban társadalmi jelenségként közelítik meg, amelynek legfőbb jellemzőit egy adott társadalmi összefüggérendszer alakítja ki. „A jog beleépül a társadalom átfogó folyamatába, annak keretében változik, fejlődik, nem szakad ki és nem szakítható ki a társadalom egészéből (totalitásából), annak egyik oldalaként más jelenségekkel kölcsönhatásban létezik” (205. l.). A szerző szerint ebben az összefüggésben a hatalom játszik meghatározó szerepet. A jog és a hatalom viszonyát differenciáltan bemutató fejtegetések célja a végletes álláspontok rendszerezése és elkerülése. Helytelen – állítja Samu –, ha a jogot pusztán a hatalom ellentétének vagy korlátjának, illetőleg, épp ellenkezőleg, a hatalom eszközének tekintjük, miként az is, ha e két jelenséget azonosítjuk. A szerző szerint a jog jellege és társadalmi szerepe a hatalmi rendszertől függ; egy demokratikus rendszerben a jog a hatalmi viszonyok önszabályozásaként és önkorlátozásaként fogható fel (172–177. l.). A kifejtett gondolatok némileg módosítva megismétlődnek a jog és az állam kapcsolatának elemzésében (186–190. l.), itt azonban inkább azok „kölcsonös kapcsolatáról” és „kölcsonhatásáról” olvashatunk. A hatalmi jelleg kifejeződik a hatalom egy sajátos fajtájában, nevezetesen a jogi hatalomban is. E bizonytalan tartalmú fogalom a közhatalmat gyakorló jogászok hatalmára utal; például amikor „bíráskodásként” kap értelmezést (184. l.), vagy a szokásjogi, illetve a precedensjellegű jogképződés angolszász modelljében fontos bírói szereppel áll kapcsolatban (213. l.). Ha azonban így van, akkor helytelen azt állítani, hogy „a jogi hatalom dönti el a jogi relevenciát” (az egyes társadalmi jelenségek jogi jelentőségét) (uo.). Kár lenne ugyanis tagadni, hogy a jogászok ezt csak a törvényhozó hatalom által kijelölt keretek között tehetik meg.

A jogi hatalom – olvashatjuk – „a jog viszonylagos önállóságában” testesül meg, amely a jogelmélet központi kategóriája (211. l.). E kategóriát a szerző „az állam viszonylagos önállóságának” mintájára gondolja el és írja le (210–217. l.), amelynek részleteit ő dolgozta ki pályafutásának egy korábbi korszakában. Amíg azonban az alap és a felépítmény vagy a gazdaság és a politika viszonyának elemzésekor ez az engelsi ösztönzéseket követő fogalom alkalmas volt a szocialista államelmélet túlzásainak mérséklésére, addig az ideológiai kontextus megváltozásával gyakorlatilag légüres térbe került, s téves következtetések elfogadására is ösztönöz. Az előbbi a jog „nevelő funkciójával” kapcsolatos fejtegetések (222–223. l.) anakronizmusa például, az utóbbit pedig a normativizmus és a „vulgármaterializmus” ellentétéről szóló elképzelés (211. l.). E szembeállítás azért téves, mert a „vulgármaterialistáknak” tekinthető gondolkodók (akiket egyébként a szerző ritkán nevez meg személy sze-

rint) gyakran normativista jogelméletet fejtettek ki. A XX. századi jogelméletben a normativisták vitapartnerei nyilvánvalóan nem az e különös címkével jellemezhető gondolkodók voltak, hanem a szociológiai jogfelfogás és a jogi realizmus képviselői.

Módszertanilag vitatható, hogy a jogot csak pusztán „tényszerűségként” kell-e kapcsolatba hozni a hatalommal. Ez ugyanis azt jelenti, hogy a jogszerűséggel kapcsolatos eszméket kizárjuk a jog és a hatalom viszonyának elemzéséből. A „nyers tények” világáról beszélve valóban kijelenthető, hogy „a jog és az önkény nem egymást kizáró jelenségek” (172. l.), az eszmék és az értékek síkján azonban ez – bár követhető – korántsem természetes. Aki ugyanis ezt a megközelítést választja, annak azzal kell számolnia, hogy nem tudja majd hitelesen megalapozni az értékorientált elemzést kívánó témák (így a jogállamiság és a törvényesség) tárgyalását. Valószínűleg ez az oka annak is, hogy nem olvashatunk arról a jogfilozófiai vitáról, amelyben az egyik fél azt állította, hogy a zsarnoki rendszerek még a formális jogszerűség és a kiszámíthatóság minimális követelményeinek sem képesek eleget tenni, ezért normarendszereik egyáltalán nem vagy legfeljebb félig tekinthető jogoknak.

Mindennek ellenére a hatalom, illetve az állam és a jog kérdéseit bemutató részek a jobban megírt tematikus fejezetek közé tartoznak, amelyeknek egyes tételei vitára ösztönöznek. Ezek ellenpontja a jog és az erkölcs viszonyát tárgyaló szakasz, valamint az emberi jogok kérdéseit elemző fejezet, amelyek a tananyagszerűség minimális követelményeinek sem látszanak eleget tenni. Az emberi jogokról szóló fejezet esetében ez valószínűleg csak a téma ismerőinek tűnik fel. E kérdéskörnek ugyanis kiterjedt irodalma van, amelyben igen nehéz eligazodni. A fejezet szerzője ezen úgy segít, hogy az emberi jogok szakirodalmából pusztán három műre hivatkozik, olyanokra, amelyeknek szerzői könnyen elhelyezhetők egy ideológiai koordináta-rendszerben (Kulcsár Kálmán, Szabó Imre és Kis János). E fejezet nem közvetíti a kérdéskörben felhalmozódott tudományos ismereteket. Az emberi jogokról való gondolkodás egyik emlékeztető állomása, Georg Jellinek és Emil Boutmy vitája a szerző szerint valószínűleg túl jelentéktelen ahhoz, hogy a joghallgatók figyelmébe ajánlja, Alan Gewirthnek az emberi jogok megalapozására tett közismert kísérletét pedig talán azért nem említi, mert túl elvont vagy túlságosan „amerikai”. De ha így lenne, akkor miért nem olvashatunk a szlovák származású emberi jogász, Karel Vasak nézeteiről, aki – az emberi jogok generációira vonatkozó elképzelésével – terminológiai értelemben is megújította fogalmi rendszerünket? Tudományos ismeretek közvetítése helyett viszont megtudjuk, hogy a szerző maga mit gondol az emberi jogokról. Néhány fontos és elfogadható tételen (például az emberi jogok jogi és nem jogi jellegén, e jogoknak a demokráciával való összefüggésén) túl azonban sem elméletileg izgalmas, sem a gyakorló jogászok számára fontos kérdéseket nem találunk. Nem tudjuk meg, hogy mi a különbség a természetes jogok, az emberi jogok, az erkölcsi jogok és az alapjogok között; hogy a gyakorló jogász mit kezdhet az alkotmányban rögzített „egészséges környezethez való joggal”; vagy hogy az emberi jogok körébe sorolt szociális jogokat államcéloknak tekinthetjük-e vagy sem. E szociális jogok kapcsán például a joghallgatóknak azt kell megtanulniuk, hogy „speciális gond érvényesülésük társadalmi föltételeinek biztosítása vagy a negatív-akadályozó tényezők hatalmi korlátozása, továbbá a gazdasági-szociális és művelődési politikában való kifejezése, politikai célú transzformálása és – szervezeti tevékenység révén – realizálása. Emellett jelentkezik némi jogvédelem” (!) (382. l.). E tankönyvírási módszer némi neologizmussal „problémátlanításnak” nevezhető, hiszen egy témakör legfontosabb kérdéseiről még azt sem tudjuk meg, hogy kérdésként felvethetők. Ennek

hátterében – egyebek mellett – a szerzőnek a történetiséghez való ellentmondásos viszonya áll. Miközben a történetiség igénye az egész műben már-már rituálisan ismétlődik, addig az egyes problémák történetéről szinte semmit sem tudunk meg. Az emberi jogok esetében például nem derül ki, hogy mi a különbség az angol biltek és az amerikai alkotmánycharták szemlélete között, vagy hogy mi a francia deklaráció közjogi jelentősége. A minduntalan hangoztatott, de alig érvényesített történeti szemlélet miatt aztán „a felvilágosodás gondolkodójának” tekintett Hugo Grotius emberi jogásként, John Locke pedig „a kollektív emberi jog szükségletének fölismerőjeként” lép elénk (371. és 383. l.).

Az ilyen elhamarkodott megállapításokkal éles ellentétben állnak azok a fejezetek, amelyek a jogi pozitivizmus fogalomrendszerének gyakori témáit (jogalkotás, jogalkalmazás, a jogrendszer tagozódása) mutatják be. A jegyzet legkiérleltebb és tankönyvi szempontból legsikerültebb fejezete – Szilágyi Péter munkája – a jogalkalmazás elméleti kérdéseit elemzi. A klasszikus problémák, mint például a jogértelmezés vagy a joghézag vizsgálata során az olvasó – a terjedelmi keretek által lehetővé és a műfaji jelleg által szükségessé tett mértékben – megismerkedhet az elmúlt évtizedek jogelméleti kutatásainak eredményeivel (így például a jogi topikával és a jogi hermeneutikával) is. A „jogág” mai viszonyoknak megfelelő meghatározása és a jog tagozódásával kapcsolatos kérdések bemutatása – erről Samu Mihálytól olvashatunk – szakirodalmi szempontból is figyelemre méltó. A jogrendszer tagozódásával kapcsolatos kérdések elemzése során a szerző reagál jogfejlődésünk legújabb tendenciáira is, s korábbi szakirodalmi munkásságára támaszkodva jó példáját nyújtja annak, hogy miként újíthatók meg a régi ismeretek alkotó jelleggel.

(Jogelmélettől jogelméletig) Bizonyára sokan emlékeznek még arra, hogy milyen szerepe volt a jogászképzés rendszerében a jogelméletnek 1990 előtt – önmeghatározása szerint és valóságosan. Az állam- és jogelmélet tantárgy részeként – egyéb feladatai mellett – állítólag összefoglalta és szintetizálta a szakjogi tárgyak által nyújtott ismereteket. Valójában, persze, ezt nem tette meg, többek között azért, mert a jogágak és ágazati jogtudományok (legalábbis az elmúlt évtized vége felé) gyorsabban változtak, mint a hivatalos jogelmélet ideológiailag kötött szemlélete és kategóriarendszere. Már akkor érezhető volt – ami, persze, csak a kilencvenes évek elején lett valósággá –, hogy a jog lassanként elpárolog e jogelmélet fogalmi ernyője alól, s még ha akarná, akkor sem lenne mit szintetizálnia.

Amikor 1990 körül szinte minden jogi karon jogbölcseletre változtatták e tárgy nevét, annak részben praktikus okai voltak: a hivatalos tananyag elleni támadások kivédése. A névváltozásban azonban szerepet játszott az a már addig is érlelődő szemléleti változás is, amely többek között értékorientált irányban tolt el az e tárgy keretében közölt ismereteket. Ennek egyik következménye az lett, hogy a jogelméleti jellegű ismeretek nagy része (például a normatan vagy a jogtechnika) háttérbe szorult vagy teljesen elveszett.

Az így keletkező hiányt több jogi kar a jogdogmatika vagy a jogi módszertan tantárgyként való bevezetésével pótolta. Ez azonban újabb nehézségeket teremtett, hiszen a hazai jogelmélet és jogbölcselet képviselői – egyéb dolgokkal lévén elfoglalva – nem nagyon dolgozták ki az ide sorolható kérdéseket. Valójában még az is tisztázatlan volt, hogy mely ismeretek tartoznak e körbe. Az új tantárgynak nem volt olyan

tankönyve, amely összegezte volna mindezt. E hiányt pótolta Szabó Miklós *A jogdogmatika előkérdéseiről* című munkája.

A jogdogmatika sokjelentésű fogalom, s minthogy valamilyen szeletével szinte minden jogász találkozott, rendszerint különbözőképpen vélekednek róla. Véleményünk gyakran attól függ, hogy megítélésük melyik jogágot tartjuk szem előtt. Szabó Miklós nem az egyes jogintézmények vagy jogágak dogmatikáját kívánja nyújtani, s még csak azt sem állítja, hogy összefoglalja vagy szintetizálja őket. Szándéka szerint a dogmatika eredeti jelentéséhez kíván visszanyúlni, amelyet „tapasztalati alapú és gyakorlati célú elméletképzésként” értelmez (32. l.). Felfogása szerint a jogdogmatika „gyakorlati érdeklődésű”, de nem konkrét eseteket old meg, hanem „az esetek megoldhatósága körül vizsgálódik” (49. l.).

A szerző ezzel a jogdogmatika két jellegzetes felfogása közötti, közben jelöli ki saját vizsgálódási körét. Amíg ugyanis az egyik elképzelés szerint (amelyet F. Bydliniski képvisel) a jogdogmatika a „voltaképpen iurisprudencia”, addig a másik alapján (például K. Larenznél) elsősorban módszer, amelynek a iurisprudencia az elmélete. Szabó Miklós úgy véli, hogy a jogdogmatika nem sorolható sem az elméleti, sem az ágazati vagy módszertani jogtudományok közé, mert lényege szerint a tudomány és a gyakorlat között közvetít. A gyakorló jogászok tapasztalataira épít, ám elméleti ismeretekkel egészíti ki őket. Célja az, hogy segítse a gyakorló jogász munkáját.

A gyakorló jogász munkáját, persze, az egyetemeken jogbölcseleti tanszékeiről manapság nehéz segíteni. Tudja ezt a szerző is, ezért a könyv – miként kissé körülményes, de tárgyyszerűen pontos címe jelzi – ennél szerényebb célt tűzött ki maga elé: a gyakorlatra készülő, de még egyetemi tanulmányaikat folytató joghallgatók számára kívánja összefoglalni azokat a kérdéseket, amelyek a jogdogmatika megismeréséhez kellenek.

Mint tankönyv *A jogdogmatika előkérdéseiről* e műfaj legjobb hagyományait követi. A legfontosabb elméletek bemutatásakor Szabó tárgyyszerű és – miként könyve tárgyával általában, úgy mások elméleteivel szemben is – kellően távolságtartó. A könyv annak az arisztotelészi elvnek a jegyében íródott, amely szerint „a tudományos előadásokat a hallgatók elmealkatához mérten kell tartani”. Feltevésem szerint ez a jogdogmatika az átlaghallgató számára tanulható, az átlagnál érdeklődőbbet pedig ösztönzi. Az anyag tematikai felépítése kiegyensúlyozott – már-már gyanús az. Szinte hihetetlen, hogy a jogdogmatika kusza anyaga ilyen feszes szerkezetben kezelhető. A belső rendet talán ezért törik meg itt-ott kisebb átfedések és rendezetlenségek. Tartalmi átfedés van például a II/A és a III/A (*Dogma és dogmatika*, illetve *A premodern dogmatikai gondolkodás története* című) szakaszok között. A szerző elsősorban ismereteket kíván közvetíteni, s nem hiszi azt, hogy neki kell megtalálnia a bölcsek követ. Az átadni kívánt ismeretek mennyisége egyetlen szóval jellemezhető: impozáns. A közölt ismeretek korszerűek, s ha valaki a nyugati mintákat tekintené mércének, akár még az is kijelenthető, hogy ilyen naprakészen összegezett formában ott nem kapja meg. Ez alól csak a retorika szerepét bemutató szakasz kivétel, ebben a szerző inkább a régebbi tankönyvírási módszert követte. S végül: ahol a dogmatikai problémák megoldatlan – és talán megoldhatatlan – jogelméleti kérdésekkel érintkeznek, ott a szerző sokszor lezáratlanul hagyja őket, mintegy az olvasóra bízva az állásfoglalást.

Ha jogbölcseletet írt volna, ezt valószínűleg nem tehetné meg. Minthogy azonban a könyv középpontjában gyakorlati kérdések állnak, e megoldás nemcsak elfogadha-

tó, hanem helyeselhető is. Tartalmi jelentősége vagy inkább üzenetértéke van. A jog ugyanis Szabó szerint olyan terület, amelyen nem lehet biztos tudásunk, s ha megpróbálunk is valamit előre jelezni, előrelátásunk csak valószínűségi lehet (38. l.). A dogmatikára éppen azért van szükség, mert az alkalmazandó norma sokszor nem elégséges az egyértelmű válaszhoz. A jogdogmatika ilyen egyértelmű választ ígér; például az egzakt tudományok és mesterségek mintáinak a jogra való alkalmazásával, noha – mint megtudjuk – valójában tárgya nem alkalmas a biztos válaszok megfogalmazására.

Gyakorlatilag ez derül ki a jogdogmatika minden kérdéskörében, amelyeket a szerző a racionalitás, a logika, a retorika, az argumentáció, az interpretáció és az analógia köré csoportosít. Sokan például a logika mintájára elképzelt jogban keresik a bizonyosságot, a jog azonban minduntalan kisiklik a kezük közül. Mások az értelmezés kánonjai révén próbálnak vitathatatlan megoldásokhoz jutni, de céljukat ők sem érhetik el. „Ne áltassuk magunkat azzal – olvashatjuk –, hogy az értelmezés különféle, egyre kifinomultabb eszközei és segédeszközei folyton szűkülő körökben az adott norma egyre pontosabb és pontosabb jelentésének feltárásához vezetnek” (197. l.).

A dogmatika e felfogása és e felfogásnak a kifejtés során való következetes érvényesítése lappangó feszültséggel tölti meg a könyvet. Miután megtudtuk, hogy melyek az objektív és a szubjektív jogszabály-értelmezés elfogadott módszerei; láttuk, hogy mi a különbség az argumentum ad finem, per consequentiam és ad absurdum között; s miután azt is megismertük, hogy miként vélekedett Azo a fikcióról – nos, mindezek után azzal kell szembesülnünk, hogy tudásunkkal a jog területén nem jutunk messzire. A szerző azt sugallja, hogy aki birtokában van e technikai-mesterségbeli fogásoknak, az – egyéb ismeretekkel is rendelkezvén – elmehet ugyan praktizálni, de a tárgyalóterembe lépve sosem lehet biztos a dolgában. E jótékony feszültség már-már izgalmassá teszi a könyvet – ami a tankönyvek esetén különleges erény.

A jogdogmatika tehát csak részben jelenti azoknak a technikai ismereteknek a leírását, amely nélkül a joggyakorlatban nem lehet boldogulni. Ha azonban csak ennyi lenne, akkor – túl azon, hogy nem az egyetemen, hanem a gyakorlatban kellene tanítani – reflektálatlanul belemerülne az éppen létezőbe. Elméleti művelése meglehetősen érdektelen volna, s legfeljebb olyan „jogi szakácskönyvek” születnének, amelyek a technikai fogásokra tanítanak.

A Szabó Miklós által kifejtett jogdogmatika nem ilyen kézikönyv (ezt néhányan esetleg kiábrándultan konstatálják majd). Egyrészt értelmezni kívánja a gyakorlati-technikai elemeket, azaz sajátos jogelméletet is kifejt, másrészt azt hangsúlyozza, hogy az épp aktuális gyakorlaton túlmutató értékek is felvállalhatók. Ami a technikai elemek értelmezését illeti, számomra úgy tetszik, hogy e könyv nem egyszerűen – s talán megkockáztatható az állítás: nem is elsősorban – jogdogmatika, hanem a jog gyakorlati szempontjaira tekintettel megírt jogelmélet. A tematikai horizontján kívül eső néhány kérdési kivétellel (például jog és gazdaság vagy természetjog) szinte minden jogelméleti kérdést felvet, tárgyal és elemez. A nagy elméletek alapvonalai éppúgy megismerhetők belőle, mint a szabályok és elvek összefüggései. Egyes fejezetek (például a *Tényalap*, a *Pozitivizmus és antipozitivizmus*, a *Jogi norma, jogszabály és jogelv*, a *Jog és kötelesség*) kizárólag jogelméleti és jogbölcseleti problémákat tárgyalnak. E kérdések ilyen kiemelt szerepe elméleti megfontolás és tudatos döntés eredménye. Amint arra a szerző Bydlinskit idézve rámutat: „Minden módszertani elképzelés a jog meghatározott fogalmán és meghatározott jogelméleti állásponton nyugszik” (245. l.).

Bár a koncepció tudatosan választott, a kivitelezés e tekintetben egy kissé elnagyolt. Meglehetősen vázlatos például a jogi pozitivizmus jelentésének kifejtése (96–98. l.), a Dworkin jogok tézisére tett utalások pedig (18. és 257. l.) némiképp elmentmondásosak. Az ilyen és hasonló problémák szerintem nem azzal függenek össze, hogy a jogelméleti kérdések kifejtése (a megjelenés sietőssége miatt vagy más okból) elhamarkodott. Inkább egy sajátos attitűd szüremlik át a könyv lapjain: mintha a szerző úgy érezné, hogy a technikai kérdéseket tárgyalnia kell, az elméletieket pedig esetleg lehet (ámbar bizonytalan abban, hogy ezt milyen mértékben szabad megtennie). E bizonytalanság valamiféle „igazolási kényszerrel” jár, amely csak a könyv harmadik – jellegzetesen jogelméleti – részében szűnik meg.

Talán e kényszer kiiktatásának szándéka eredményezi azt is, hogy a szerző jogdogmatikai megoldásokként mutat be határozottan jogelméleti álláspontokat. Ez bizonyos esetekben zavaró (például a III. c. szakaszban), míg máskor (például a hermeneutika jellemzése és következményeinek levonása során, 74–75. és 183–198. l.) továbbgondolásra ösztönöz. E tekintetben az is látható, hogy a dogmatika és a jogelmélet között nincsenek merev választóvonalak vagy átjárhatatlan határok. Sőt, a könyv varázsának valószínűleg az a titka, hogy állandóan mozognunk kell a jogi technika és a jogelmélet között.

A technikai elemek értékeléséből kibontakozó jogelméleti álláspont határozottan értékorientált jellegű. Szabó Miklós nem tagadja, csupán elégtelennek tartja a pozitívista nézőpontot. Alapállása az, hogy a pozitív jog nem valami eleve adott, megváltoztathatatlan és a jogász döntéseket kényszerítően meghatározó dolog. Miért van az – kérdezhetjük a szerző példája nyomán (44. l.) –, hogy bizonyos szélsőséges politikai mozgalmak nyilvános szereplését oly eltérően ítéli meg a német és a magyar joggyakorlat? Miért lehetséges, hogy a magyar bírói döntések meghozóik szerint jogszerűek, noha másokkal együtt ők is tudják, hogy nem helyesek? A jogszerűség és a helyesség ilyen eltérése csak akkor lehetséges, ha a bírói karban általános előfeltevés, hogy az értékproblémák megoldását mindig a törvényhozóra kell hagyni. „Mintha egyfajta természeti adottságként tekintenénk jogszabályainkra, s ha panaszkodunk is rájuk, valahogy úgy, mint a rossz időjárásra. Ilyen szabályok mellett ilyen döntést lehet hozni, mint ahogy például ilyen aszály mellett ennyi búza terem” (87. l.). Ezzel szemben Szabó Miklós szerint a jogalkalmazónak sok kérdésben személyesen kell állást foglalnia. A jog nem lehet „semleges”, ezért az alkalmazója sem lehet az. Ráadásul „a jog technikai ismerete nem (mindig) elégséges a gondtalan jogalkalmazáshoz. Ehhez szükséges lehet azon egész dogmatikai (s esetenként filozófiai) eszköztár birtoklása is, amely nem merül ki a legalizmusban, hanem a jogi tevékenységet a gyakorlati cselekvés egyik terrénumaként szemléli” (275. l.). Mintha a szerző Lutherrel együtt azt mondaná: „Aki jogász, és csak jogász, az, bizony, szegény legény.”

A jogi pozitivizmus szelleme által uralt – többek között a jog és erkölcs határozott elválasztását valló – gyakorló jogász ezt természetesen nem ismeri fel. Ezért rendkívül hasznos az, ha jogszemléletének formálódása során azt tanítják neki, hogy „a jogi cselekvés ... prudenciális cselekvés”, vagyis „az erkölcsi cselekvés egyik esete, s az értéksemlegesség már önmagában értékválasztást jelent” (268–273. l.). Ezért a szerző – Gustav Radbruch elméletére emlékeztető módon – azt hangsúlyozza, hogy „a döntésnek nem csupán, talán nem is elsősorban logikailag kell érvényesnek lennie, hanem emberileg-társadalmilag kell helyesnek, azaz elfogadhatónak lennie” (273. l.). Ez pedig csakis értékelés eredménye lehet. „Ha ugyanis kirekesztjük a jogból az értékfontolások lehetőségét és az erkölcsi megalapozás szükségességét – akár jogászként,

akár magánemberként –, védtelenül kerülünk szembe olyan helyzetekkel, amelyekben ezek mégis megkerülhetetlen dilemmákat vetnek fel” (276. l.). E ponton a szerzőtől némileg eltérő nézetet vallok. Miközben az értékorientált jogelméletet – mint elméletet – magam is megalapozottnak és erkölcsileg követhetőnek tekintem, egyben úgy vélem, hogy lehetnek olyan helyzetek, amelyekben eltérhetnek valamely kérdés jogászai és magánemberi megítélésének szempontjai. Ez azt is jelenti, hogy ilyenkor eltér egymástól e kérdésnek a jog történetileg kialakult technikája által körülhatárolt és az ahhoz társuló értékrendből következő megoldása. Azaz: különbözik a technikailag lehetséges és az érték szempontból kívánatos. S bár azt Szabó Miklós látványosan bebizonyította, hogy a jogi technika és a jogász módszer sokféle döntést lehetővé tesz (s e lehetőségek közül a gyakorló jogász az értékmegfontolások alapján választhat), arra e könyvben sem találunk bizonyítékokat, hogy egy adott kérdésben az általa bemutatott technikákkal és módszerekkel minden – kívánatos vagy elfogadható – értékmegfontolás érvényesíthető. Abban természetesen igaza van, hogy „nem tehetünk úgy, mintha semmi közünk nem lenne ahhoz, hogy milyen jogunk van, s ahhoz, hogy ezt a jogot hogyan alkalmazzuk” (276. l.). Ez azonban, sajnos, nem jelenti azt, hogy a gyakorló jogász minden helyzetben érvényesítheti, amit helyesnek tart. A szerző által ajánlott utat szerintem legjobb esetben is csak felsőbb bíróságok bírái járhatják, s az ő esetükben valóban nagy hiba, ha nem ezt teszik. A gyakorló jogászok döntő többsége esetében azonban lehetnek olyan értékek (köztük olyan jogi értékek is), amelyeknek érvényesítéséért a jogász sokszor csak magánemberként szállhat síkra. E véleménykülönbségtől függetlenül azonban elfogadom *A jogdogmatika előkérdéseiről* üzenetét: azt, hogy a jog és az érték ugyanúgy nem választható el, ahogy a gyakorlat és az elmélet között sincsenek választóvonalak.

Néha azt mondják, hogy míg a jogfilozófiában „a jogász kérdez, de a filozófus válaszol”, addig a joggyakorlatban a kérdésekre jogász válaszokat kapunk. E válaszok sokszor csak annyiban érintkeznek, hogy a pozitív jog hideg világát tükrözik. Szabó Miklós munkáját olvasva ez nem tetszik szükségszerűnek. Azt látjuk ugyanis, hogy a gyakorlatot ismerő és elméletileg képzett jogász válaszaiban a különböző szemléletmódok egyesíthetők, s e válaszok emberi hangon is megfogalmazhatók.

(*Összegzés helyett*) Bár az iménti áttekintés távolról sem reprezentatív, egy általános következtetés levonását azért lehetővé teszi. Fentebb azt írtam, a rossz közérzet egyik lehetséges oka az, hogy a jogelmélet és a jogbölcsélet terén nem született sztemberd egyetemi tankönyv, mert e tárgyak oktatói nem fogtak össze egy ilyen mű megalkotása érdekében. Ezek után az is látható, hogy az elmúlt években több igen kiváló tananyag született, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy e szakterület oktatói képesek lennének egy ilyen mű megírására – ám csakis közös erőfeszítések eredményeként.

Néhányan esetleg azt mondják, hogy nincs is szükség ilyen tankönyvre, s már maga az eszme is a régi, minisztériumok által előírt „egységes jegyzetek” emlékéit idézi. Szerintük ma kari jellegű tananyagokra van szükség. Távolról sem vonom kétségbe, hogy e tárgyat az egyes jogi karok szellemi műhelyeiben kialakított elvek és módszerek szerint kell oktatni. Csupán azt állítom, hogy ezek mellett – vagy jelenleg inkább: ezek alapjaként – helyes lenne összegezni az eddigi eredményeket. Állítom azt is, hogy ezt külön-külön valószínűleg senki sem fogja vagy tudja megtenni. Összefogva és együttműködve azonban a szakterület oktatói igen jó esélyekkel kezdhethének egy ilyen vállalkozásba. Az előjelek legalábbis ígéretesek.

JEGYZETEK

- 1 Peschka, V.: Appendix „A jog sajátosságához”. Tanulmányok. KJK, MTA ÁJI, Bp., 1992; Varga, Cs.: A bírói ténymegállapítási folyamat természete. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992; uő: Transition to the rule of law. ELTE ÁJK, MTA ÁJI, Bp., 1995; Bragyova, A.: Az alkotmánybíráskodás elmélete. KJK, MTA ÁJI, Bp., 1993; Szabó, J.: Ki a káoszról, vissza Európába. Kráter, Bp., 1993; Pokol, B.: Jogbölcséleti vizsgálódások. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994; Hart, H. L. A.: A jog fogalma. Osiris, Bp., 1996; Sajó, A.: Jogosultságok. MTA ÁJI, Seneca, 1996; Visegrádi, A.: A jog hatékonysága. Unió, Bp., 1997.
- 2 Cs. Kiss, L., Karácsony, A. (szerk.): A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége; Paczolay, P. (szerk.): Alkotmánybíráskodás – alkotmányértelmezés; Takács, P. (szerk.): Joguralom és jogállam. Valamennyi: ELTE ÁJK Témus, Bp., 1994–95; Varga, Cs. (szerk.): Igazságtétel a jogállamban. Windsor Klub, Bp., 1995; uő: Marxian legal theory. Aldershot, Dartmouth, 1993; Szabadfalvi, J. (szerk.): Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996; Gessner, V., Höland, A., Varga, Cs. (szerk.): European legal cultures. Aldershot, Dartmouth, 1996; Krawietz, W., Samu, M., Szilágyi, P. (szerk.): Verfassungsstaat, Stabilität und Variabilität des Rechts im modernen Rechtssystem. Duncker und Humblot, Berlin, 1995.
- 3 Moór, Gy.: A jogbölcsélet problémái. Hatágú Síp, Bp., 1992; uő: Jogfilozófia. Püski, Bp., 1994; Horváth, B.: Forradalom és alkotmány. ELTE Szociológiai Intézet, Bp., 1993; uő: Jogszociológia. Osiris, Bp., 1995; Somló, B.: Jogbölcsészet. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995; Szabadfalvi, J.: Moór Gyula. Osiris-Századvég, Bp., 1994; Loss, Szabadfalvi, Szabó, H. Szilágyi, Zódi: Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1995; Kupa, L.: Pulszky Ágost bölcsellete. Seneca, Bp., 1996.
- 4 Többek között: Halmai, G.: A vélemény szabadság határai. Atlantisz, Bp., 1994; Szigeti, P.: Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok. Politikaelmélet, jogelmélet, jogfilozófia, államelmélet, kapitalizmuselműlések. MTA PTI, Bp., 1995; Sajó, A.: Az önkorlátozó hatalom. KJK, MTA ÁJI, Bp., 1995; Sári, J.: Hatalommegosztás. Osiris, Bp., 1996; Solt, K.: Jogi logika I–II. MTA ÁJI, Seneca, Bp., 1996; Samu, M.: Alkotmányozás, alkotmány, alkotmányosság. Korona, Bp., 1997.
- 5 Az itt bemutatottakon kívül lásd még: Samu, M. (szerk.): Állam- és jogelmélet II. Jogelmélet. Tankönyvkiadó, Bp., 1990; Szabó, M. (szerk.): Előadások a jogelmélet köréből. Miskolci Egyetem, Miskolc, 1996; Takács, P.: Jogelméleti jogesetek. ELTE ÁJK, Bp., 1994; Szabó, M. (szerk.): Bevezetés a jogbölcséleti gondolkodás történetébe. Részletek Edgar Bodenheimer Jurisprudence című művéből. Miskolci Egyetem, Miskolc, 1991, 1994; Coing, H.: A jogfilozófia alapjai. Osiris Kiadó, Bp., 1996; A jogelmélettel érintkező területekről lásd: Kulcsár, K.: Jogszociológia. Kulturtrade, Bp., 1997; Badó, Loss, H. Szilágyi, Zombor: Bevezetés a jogszociológiába. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1997. Lásd továbbá a következő jegyzetben említett műveket.
- 6 Varga, Cs.: Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcséleti Intézete, Bp., 1996; Samu, M., Szilágyi, P.: Jog- és állambölcsélet. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Bp., 1996; Szabó, M.: A jogdogmatika előkérdéseiről. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996. Fontos megjegyezni, hogy ezek csak részlegesen reprezentálják jogi felsőoktatásunkat. Terjedelmi okokból, sajnos, nem tudok teljes körű képet adni valamennyi jogi kar jogbölcséleti-jogelméleti oktatásának tankönyvi háttéréről. Ehhez mindenképpen elemezni kellene a következő műveket is: Pokol, B.: A jog szerkezete. Gondolat Könyvkiadó, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Bp., 1991; Visegrádi, A.: Modern jogbölcséleti irányzatok. JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, Institutiones Iuris, Pécs, 1995; Tamás, A.: Állam- és jogelmélet. Unió, Bp., é. n. Megjegyzem még, hogy ez az írás a Helmut Coing A jogfilozófia alapjai című művéről írt recenzió – Takács, P.: A személyes és a rendbe öntött igazságosság szintézise. Budapesti Könyvszemle, 1996, 420–427. I. – folytatása. E helyütt hívom fel az olvasó figyelmét arra, hogy ez az írás 1997-ben készült. A három recenzált könyv közül kettő azóta új – átdolgozott, illetve bővített – kiadásban látott napvilágot. Varga Csaba műve így a szerzőnek azokat az írásait is tartalmazza, amelyek eredetileg a 7. jegyzetben említett kötetben jelentek meg. Samu Mihály és Szilágyi Péter új kiadású művére az itt bemutatott kiadvány könyvészet megjelölésével kapcsolatos bíráló megjegyzések nem érvényesek. A hivatkozások mindkét esetben az 1996-os kiadás oldalszámaira vonatkoznak.
- 7 Lásd: Varga, Cs. (szerk.): Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához. Osiris Kiadó, Bp., 1996. E gyűjtemény egyéb anyagai közül több, mindenekelőtt Charles M. Yablon írásának magyar nyelvű közlése az oktatási szempontoktól függetlenül is figyelemre méltó.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>László Richárd: Posztkommunista társadalom és kollektív emlékezet</i>	1

MŰHELY

<i>Surányi Dezső: A görög hitvilág növényei</i>	19
<i>Vereczkei Lajos: A tudat</i>	34
<i>Szabó János: A fegyveres erők arcátváltása</i> <i>a volt VSZ-országokban, 1989–1997</i>	46
<i>Takács Péter: Az ígéret földje</i>	60

KITEKINTŐ

<i>Járai Judit: Gyilkos mezők</i>	74
<i>Szigetvári Tamás: Az iszlám fundamentalizmus Algériában</i>	85

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Csaba László: Oroszország története</i>	100
<i>Kapronczay Péter: Magyar sorsfordulók</i>	107
<i>Szabó A. Ferenc: Hiteles monográfiák Budapest ostromáról</i>	109
<i>Frideczky Frigyes: Emlékeim</i>	115

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

A média világa (118), Diana Pinto: A zsidó élet újjászületése Európában (121),
Suzann-Viola Renninger: A nyelv és a gének (124)

KÉPEK

Inkey Alice textilképei (18, 33, 45, 108, 114, 117, 127, 128)